

Ірина МАТЯШ,
докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця відділу
історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України
Інституту історії України НАН України,
голова правління Наукового товариства
історії дипломатії та міжнародних відносин

НІМЕЦЬКЕ КОНСУЛЬСТВО В КИЄВІ (1924–1938): МІЖ ДИПЛОМАТІЄЮ І ПОЛІТИКОЮ

Анотація. У статті висвітлено діяльність представництва Німеччини в Києві як культурного та політико-адміністративного в Українській СРР/РСР у 1924–1938 рр. у статусі консульства і генконсульства. Подано відомості про очільників консульської установи: Зігфріда Гея, Вернера Стефані, Рудольфа Зоммера, Андора Генке та Георга-Вільгельма Гросскопфа. Правовою підставою для встановлення консульських відносин між УСРР і Німецькою Державою був Рапалльський договір (1922 р.). Консульський округ першого представництва Німеччини охоплював Київську, Чернігівську, Подільську й Волинську губернії. Завдання цієї дипустанови полягали в інформуванні Уряду своєї держави щодо внутрішньої ситуації в УСРР, налагодженні торговельних відносин та культурної співпраці, захисті інтересів німецьких підданих. За очільником консульства відразу почали пильно наглядати органи ОДПУ УСРР за підозрою у веденні розвідувальної діяльності, збиранні інформації про економіку, промисловість і сільське господарство на території його консульського округу. Спецслужба збирала компрометувальні матеріали, які давали підстави для звинувачення німецьких дипломатів у шпигунстві. Контролювали й листування консула. Із приходом А. Гітлера до влади в Німеччині було розпочато інформаційне протистояння СРСР і Райху, однак офіційні дипломатичні й консульські відносини тривали. У звітах консул у Києві фіксував жахи Голодомору, наростання процесу партійних «чисток», таємних страт і самогубств, а із січня 1937 року – щоденні репресії проти інтелігенції та робітників у своєму консульському окрузі. Генконсульство в Києві припинило діяльність 1938 р. Офіційна причина – упорядкування кількості консульських установ Третього Райху й СРСР.

Ключові слова: німецьке консульство, Вернер Стефані, Рудольф Зоммер, Андор Генке.

Діяльність іноземних представництв в Україні під час тривалого періоду її перебування в складі «радянської імперії» СРСР цікава з наукового погляду як для історії дипломатії загалом, так і для інституційної історії української зовнішньої політики. Цей період мав принципову відмінність од часу творення української дипломатичної служби в УНР та формування рівноправних двосторонніх відносин незалежної України як міжнародного актора. Щойно Українська РСР увійшла до складу Радянського Союзу, вона втратила право на зовнішньополітичну діяльність. Проте українські природні та продовольчі ресурси забезпечували незмінний інтерес іноземних держав до розміщення в Києві, Одесі та Харкові своїх представництв. Створені більшовиками республіки тривалий час були в міжнародній ізоляції. Сепаратно підписаний 16 квітня 1922 року під час Генуезької конференції Рапалльський договір між РСФРР і Німецьким Райхом [1, с. 455–457] виводив з ізоляції більшовицьку Росію й передбачав негайне встановлення між країнами-підписантами дипломатичних і консульських відносин.

Уже в серпні 1922-го до Києва було скеровано Зігфріда Гея (Siegfried Heu, 1875–1963) із завданням «ознайомитися з самостійністю України, як в економічному, так і у політичному та культурному відношенні» [2, спр. 102, арк. 40]. Зігфрід Гей мав статус торговельного представника, але основні контакти підтримував поза НКЗТ з НКЗС і поводив себе «як посол» [2, спр. 102, арк. 40]. Уповноважений НКЗС у Києві В.Д. Торговець отримав із Харкова завдання надавати німецькому представникові всіляке сприяння в його діяльності та в пошуку архіву німецького консульства. Зібрана З. Геєм інформація актуалізувала потребу прискорення встановлення офіційних відносин з УСРР.

5 листопада 1922 року в Берліні Уповноважений Уряду УСРР В.Х. Ауссем разом із Повноважним представником РСФРР у Німеччині М.М. Крестинським, котрий представляв на підписанні радянські Білорусь, Грузію, Азербайджан, Вірменію та Далекосхідну Республіку, й Уповноважений Уряду Німеччини – міністеріал-директор, керівник Східного відділу МЗС барон Адольф фон Мальцан – підписали «Договір про поширення на союзні РРФСР республіки договору, укладеного 16 квітня 1922 р. у Рапалло між РРФСР і Німеччиною» [1, с. 522]. Уряд Німецької Держави цим актом визнав де-юре уряди Української СРР та інших республік-підписантів. У ст. 4 документа передбачено право для республік відкривати в тих німецьких пунктах, де функціонують їхні дипломатичні представництва чи одна з консульських установ, державні торговельні бюро з аналогічними правами до торговельного представництва РСФРР у Німеччині. Представництвам було заборонено агітувати й розповсюджувати пропаганду проти уряду чи державних органів країни перебування. Договір мали ратифікувати. Однак у день його підписання Повноважний представник РРФСР

у Німеччині отримав ноту Райхсканцлера Німеччини із засвідченням готовності встановити дипломатичні та консульські відносини ще до ратифікації договору [1, с. 525]. 9 грудня 1922 року призначення на посаду Повноважного представника Уряду УСРР у Німеччині отримав В.Х. Ауссем [3, спр. 616, арк. 48]. Того ж місяця УСРР увійшла до складу Радянського Союзу. Від 1923-го іноземних представників мали призначати в українські міста лише як генеральних консулів або консулів з екзекватурою, виданою в Москві. У березні 1923 року розпочало діяльність Генеральне консульство Німецького Райху в Харкові, за рік – консульство в Києві.

Дипустанову в Києві очолив колишній консульський секретар Посольства Німеччини в Москві Вернер Стефані (Verner Stefani, 1882–1946). Він розпочав свою діяльність відповідно до екзекватури № 3170 від 21 березня 1924 року [2, спр. 162, арк. 16]. Завдання консульства полягали в інформуванні Уряду Німеччини про внутрішню ситуацію в УСРР, налагодженні торговельних відносин і культурної та наукової співпраці, захисті інтересів німецьких підданих. Консульський округ німецького представництва охоплював Київську, Чернігівську, Подільську й Волинську губернії. Посаду віцеконсула обійняв Отто Бройтігам (Otto Bräutigam, 1895–1992). Для розташування консульства В. Стефані винайняв двоповерховий буд. № 3 на колишній Великій Підвальной вулиці [4, арк. 18; 5], 1923 р. перейменованій на вул. Х.Г. Раковського. Консульство отримало дозвіл на користування поштовою, радіо- та дипкур'єрським зв'язком між німецьким МЗС та НКЗС УСРР, започаткованим у травні 1922 року.

Одночасно з В. Стефані на посаду секретаря першого класу до київського консульства отримав призначення В.В. Ейзенгарт (Viktor Eisenhart, 1886–1946). У Києві він народився, закінчив гімназію та навчався на юридичному факультеті Університету Св. Володимира. Під час пошуку в студентські роки підробітку юнак за сприяння канцлера німецького консульства отримав там посаду помічника писаря й працював без відриву від навчання впродовж 1911–1914 рр. Із початком Першої світової війни В.В. Ейзенгарта інтернував царський уряд як німецького підданого до Челябінської області. Звідти лише 1920 р. виїхав у Берлін і влаштувався на роботу в МЗС Німеччини. Його досвід роботи в дипломатичних та консульських установах, юридична освіта й обізнаність у місцевих звичаях посприяли поверненню в Київ уже співробітником німецького консульства. До обов'язків секретаря консульства входили реєстрування підданих Німеччини, видавання їм свідоцтв про народження та паспортів, оформлення віз і відправлення в Німеччину, розшукування родичів за запитам з Німеччини, витребування від радянських установ документів про народження, шлюб, освіту за запитам німецьких громадян, що проживали в СРСР, приймання відвідувачів консульства [6]. Цим і займався В.В. Ейзенгарт.

Очільник консульства як офіційний представник Райху у своєму окрузі мав інші завдання, як-от взаємодія з державними органами, інформування керівництва про внутрішньополітичну ситуацію тощо. За В. Стефані відразу почали пильно наглядати органи ОДПУ УСРР за підозрою у веденні розвідувальної діяльності, збиранні інформації про економіку, промисловість і сільське господарство на території його консульського округу. Також радянські спецслужби підозрювали його в спекулятивних операціях – скупівлі та реалізуванні німецької валюти, золота й інших коштовностей [7]. Підставою для того вважали контактування В. Стефані в Берліні під час відпустки з людьми, які просили його посприяти вивезенню родичів із СРСР, пересиланню грошей та листів. Хоч така діяльність була в компетенції консульства. На іноземних консульствах ОДПУ УСРР відпрацьовувало тоді тактику постійного всебічного спостереження – як за керівниками й співробітниками, так і за відвідувачами. За кілька років таке стеження зробили тотальним, а контактування місцевих мешканців з іноземними консульствами стали надалі основною підставою для репресій.

Поза професійною діяльністю В. Стефані був неабияк зацікавлений старовинними меблями. Саме так він умебльовував приміщення консульства, розшукуючи їх в антикварних крамничках та в приватних власників, звертався до експертів-мистецтвознавців. Таким робом консул розширював коло своїх контактів, важливе для збирання інформації. Поміч антикварів іноземним представникам була потрібна через нестачу меблів у широкому продажі. Доброти для консульства вітальню з карельської берези В. Стефані допомагав київський антиктвар С.К. Глеваський-Гольдфарб. Цінне придбане майно слід було застрахувати. Для оцінювання й описування закуплених для консульства предметів В. Стефані запрошував антиквара до приміщення установи. Згодом йому про цю співпрацю довелося розповідати в радянських катівнях.

Як секретар консула до Києва прибув із дружиною Жозефіною 35-річний Альфонс Вольний. Його обов'язки були здебільшого пов'язані з діяльністю очільника місії й не обмежувалися дипломатичними функціями. А. Вольний намагався не робити необережних кроків, був «виключно тактовним» й уникав політичних чи провокаційних розмов [8, арк. 79 зв. – 80]. Як і його керівник, секретар перебував під постійним наглядом спецслужб. Проти консула та його секретаря радянські спецслужби систематично збирали матеріали, що мали їх компрометувати й «засвідчувати» збирання важливих для Німеччини політичних і економічних відомостей та участь у спекулятивних оборудках. Підґрунтя для останнього твердження – неприхований інтерес німецьких представників до старовинних речей, меблів, книг. Адже консул і секретар А. Вольний купували їх не лише для консульства, а й для себе. Це зауважували також українські

науковці, які допомагали німецьким консулам як експерти. Неодноразове наголошення на тому, що консул не виконує рекомендацій і спілкується з небажаними особами, спричинили його подальшу заміну.

Утім В. Стефані продовжував брати участь у заходах, які проводила українська сторона для іноземних представництв, у протокольних прийняттях. Зокрема, наприкінці липня 1927 р. він перебував разом із віцеконсулом та польським представником Константи Зарембою-Скшинським, редактором газети «Комуніст» Ф.П. Тараном та іншими функціонерами в подорожі на Дніпробуд [9, арк. 59]. Та вже невдовзі ОДПУ УСРР через ігнорування В. Стефані вимог усемогутнього відомства та небажані для радянських органів контакти консула розпочало кампанію з усунення заходами НКЗС його з Києва. Від зовнішньополітичного відомства вимагалось забезпечити заміну В. Стефані «відповідною» особою [8, арк. 79 зв. – 80]. У лютому-березні 1928 р. його було переведено до Стамбула, на посаду військового аташе Посольства Німецького Райху в Туреччині¹.

На заміну В. Стефані приїхав дипломат і розвідник Рудольф Зоммер (Rudolf Sommer). В.В. Ейзенгарт працював після ротації керівництва до червня 1928 року, натомість А. Вольний залишився на посаді аж до 1935-го. Українському мистецтвознавцю та музейнику Ф.Л. Ернсту довелося допомагати Альфонсові Вольному на початку квітня 1928 року в організуванні вивезення за кордон закупленого в Києві майна В. Стефані. Для офіційного супроводження цього процесу, експертного оцінювання картин і меблів за сприяння Ф.Л. Ернста (тоді – очільника Київської крайової інспектури охорони пам'яток матеріальної культури) було створено комісію за участі відомих мистецтвознавців: ученого секретаря Музею мистецтв ВУАН С.О. Гілярова та директора Київської картинної галереї А.С. Дахновича. Комісія оглянула картини й меблі в консульстві та дозволила вивезти все, крім двох гарнітурів із карельської берези [7]. Однак місцеві чиновники задля убезпечення від небажаних наслідків такої заборони «натиснули» на музейників – і всі речі німецького консула поїхали до свого власника.

Рудольф Зоммер очолював консульство Німецького Райху в Києві до 1933 р. Він мав поважний вік (65 років) і достатній професійний досвід: до київського призначення деякий час працював тимчасовим повіреним у справах Німеччини в Персії. Консульство було розташовано за старою адресою, але 1928 р. вулицю знову переназвали – цього разу іменем маршала К.Є. Ворошилова. Новий консул, як і його попередник, користувався послугами антикварів, скуповуючи цінні меблі, елітну тканину й коштовності. За спогадами Вероніки Чернявської, Рудольф Зоммер тримав на ро-

¹ Протягом 1942–1943 рр. В. Стефані – в окупованій Одесі, а згодом обійняв посаду в Посольстві Німеччини в Копенгагені (займався кадрами, господарством і касою) з титулом канцлера. 1946 року його арештували англійські спецслужби.

бочому столі чорно-червоно-жовтий прапорець Веймарської республіки, а коли спитала, чому він не замінить його на чорно-біло-червоний прапор Третього Райху, той відповів, що ніколи не був націоналістом і почувається добре лише за межами Німеччини [7]. Досвідчений розвідник, він добре розумівся на психології співбесідника й знаходив відповідні формулювання для відповідей. Як відомо, до штату іноземних представництв на посади персоналу, котрий їх обслуговував, ДПУ дедалі частіше впроваджувало власну агентуру.

1928 року біля будівлі консульства, як і поблизу інших дипломатичних представництв, почали чергувати агенти НКВС у цивільному вбранні. Вони супроводжували консула, співробітників дипустанови й навіть окремих відвідувачів, коли ті виходили з приміщення. Так спецслужба збирала компрометувальні матеріали, які давали підстави для звинувачення німецьких дипломатів в антирадянській діяльності та шпигунстві. Контролювали й листування консула. За результатами поїздок консульським округом у травні 1932 року Р. Зоммер повідомляв до МЗС Німеччини та Посольства Німеччини в Москві про стрімке поширення дефіциту продуктів харчування поміж сільського населення та голодні бунти на Волині [10, с. 31–32]. Протести селян мали різні форми – від самовільного захоплення голодними жителями населених пунктів зерна в державному зерносховищі до вбивства начальника міліції. Причину заворушень консул убачав найперше не в неврожаї, а насамперед у надмірній заготівлі владою зерна, картоплі, м'яса. Під час бунтів у с. Мар'янівці Володарського району було заарештовано німецьких громадян Еміля Пройса й Франца Лангганса. Їх перевезли для допитів до Житомира, поширивши з метою залякування селян інформацію, що їх засуджено на вимогу консульства. Без жодної інформації про цей інцидент Р. Зоммер телеграфував до Житомирської прокуратури з проханням повідомити про обставини позбавлення волі та звернувся до НКЗС УСРР із проханням про дозвіл на відвідання арештованих [10, с. 32]. Кількість таких звернень постійно зростала. Частині німецьких підданих висунули вимогу якнайшвидше виїхати з місця проживання («не пізніше, ніж за два тижні»), що призводило до майже повної втрати виселеними майна [10, с. 32]. Радянські органи часто повідомляли вимогу залишити територію УСРР усно, що унеможливлювало вплив консульства на ситуацію. Для виїзду виселені мали отримати в консульстві паспорт, відтак Р. Зоммер констатував численні порушення прав німецьких підданих в УСРР (притягнення до гужової повинності, зволікання з видаванням дозволів на виїзд, нав'язування облігацій державного займу, затримання повідомлень консула про арешт німецьких громадян), наголошував, що радянська влада не виконує положень «Угоди про надання прав громадянства за місцем проживання» від

12 жовтня 1925 року та апелював до відповідних органів. Водночас унаслідок адміністративного й економічного тиску через незгоду із цілковитим радянським одержавленням сільського господарства до консульства почали звертатися німці-фермери, щоб отримати сприяння у виїзді на батьківщину [10, с. 89]. За відсутності іншого виходу, «щоб уникнути нестерпного тиску радянської аграрної політики» німецькі селяни зважувалися на незаконний перетин кордону [10, с. 90]. Підсумовуючи в політичному звіті за 1932 р. внутрішньополітичну ситуацію в консульському окрузі, Р. Зоммер засвідчив зменшення кількості заворушень не через посилення уваги держави до проблеми селян, а «після втручання органів безпеки» [10, с. 83]. За результатами звернень до консульства він констатував збільшення кількості осіб, які бажали виїхати в Німеччину, зі сільської місцевості та припинення виїзду німецьких громадян із міст через поганий стан німецького ринку праці й незначну кількість інженерів та інших фахівців, котрі прибули до населених пунктів консульського округу.

На тлі очевидної конфронтації радянських органів до німецького консульства Академія наук УСРР урочисто відзначила в березні 1932 року 100-річчя від дня смерті Йоганна Вольфганга Гете. У святкуванні взяли участь німецький і польський консули, проте Р. Зоммер звернув увагу на вороже ставлення до Німеччини у виступах науковців. Після призначення канцлером Німецького Райху 30 січня 1933 року Адольфа Гітлера ситуація значно ускладнилася, а роботу спецслужб щодо нагляду за консульством було пожвавлено ще дужче. Саме тоді Р. Зоммер завершив свою каденцію й отримав посаду Генерального консула в Ленінграді².

У квітні 1933 року консульство Німеччини в Києві очолив Андор Генке (Andor Hencke, 1895–1984). До призначення він працював у Москві особистим секретарем Посла Німецького Райху в СРСР графа Ульріха фон Брокдорфа-Ранцау. На пропозицію свого колеги по московському відрядженню – керівника відділу з питань Радянського Союзу, радника посольства – Вернера фон Тіпельскірха А. Генке вирішив їхати до Києва ще влітку 1932 року [11, с. 6]. Попри попередження державного секретаря Бернхарда фон Бюлоу про великі проблеми з продовольством у радянській Україні, що могло стати надзвичайно великим випробуванням для чиновника із сім'єю, він вирішив не міняти рішення. Посол одразу погодив його кандидатуру. А. Генке поділяв підхід свого керівника й наставника до налагодження добрих відносин між Німеччиною та СРСР без тісного зближення. Син петербурзького німця, він рано зацікавився Росією, вивчив російську мову, а після Першої світової війни розпочав дипломатичну кар'єру. Відтак його призначення до німецького посольства в Мос-

² Там працював до відставки 1938 р. Останні роки життя провів у Баварії на власній віллі.

кві не було випадковим. Після передчасної смерті 8 вересня 1928 року графа фон Брокдорфа-Ранцау А. Генке впродовж 1929–1933 рр. працював у МЗС Німеччини, спершу очолював російський відділ, а згодом – відділ культурних зв'язків [11, с. 4]. Кілька місяців виконував обов'язки торговельного представника в Каунасі.

Свою роботу в Києві консул розпочинав у старому приміщенні, але в нових політичних реаліях. У лютому 1933 року щойно призначений Канцлер Адольф Гітлер заявив про «завоювання нового життєвого простору на Сході та безжалісну германізацію» як мету його зовнішньої політики [12, с. 62]. Похідною від цього принципу була ідея соціального захисту «фольксдойче» в СРСР. Згідно зі своїми прямими обов'язками, пов'язаними з розвитком економічних відносин та культурних зв'язків, А. Генке вивчав стан промисловості, економічне становище, соціально-економічні та культурні процеси у своєму консульському окрузі й захищав права та інтереси німецьких підданих. Перше, що вразило досвідченого дипломата на місці призначення, – рукотворні жахливі наслідки голодної зими 1932–1933 рр. – Голодомору, який свідомо створили більшовики. Ретельно нотуючи у своїх звітах зібрану з матеріалів преси, бесід із місцевими радянськими, партійними та господарськими функціонерами інформацію, консул зауважував прагнення радянського керівництва приховати правду про масову смертність в УСРР і конкретно вказував винуватців трагедії: «[...] відповідальною за це є система, яка, попри недостатні засоби, дуже рано й необдуманно вирішила провести колективізацію» [10, с. 155]. «Хлібозаготівлю проведено настільки нещадно, – доповідав він Посольству Німеччини в Москві, – що вже сьогодні – особливо в постраждалих від поганого врожаю волинських районах – становище вкрай важке» [10, с. 138]. Не залишилося поза увагою німецького представника лицемірство більшовиків у будь-який спосіб не випустити правдивої інформації в іноземні держави.

Яскравим прикладом «потьомкінських селищ» стала зустріч наприкінці серпня 1933 року в Києві, Харкові й Одесі французької делегації на чолі з мером Ліона, лідером радикальної партії та колишнім Прем'єр-міністром і Міністром закордонних справ Франції Едуардом Ерріо [13, 14]. Авторитет відомого французького політика змусив радянський уряд вжити дієвих заходів, щоб упередити отримання ним правдивої інформації про Голодомор. До його приїзду в Київ із міста вивезли виголоджених людей. Натомість для прибирання вулиць, якими мала їхати делегація, зібрали дворників, студентів, домогосподарок, навіть учнів. Дворникам видали білі фартухи й нові мітли, для місцевих мешканців підготували збільшені норми продуктів, до готелю «Континенталь», де мав зупинитися важливий гість, завезли нові меблі й килими, поміняли уніформу персоналу [15, с. 359]. Німецькі дипломати (як їхні польські колеги) не були поінформовані про програму візи-

ту французької делегації та не отримали запрошення на офіційні заходи. Так радянське керівництво намагалося не допустити контактів іноземних представників, добре обізнаних із великою бідною українців, із французьким візитером. Як фіксував А. Генке у своєму звіті, опоряджені в нові білі фартухи двірники мали стояти поблизу воріт будинків на маршруті пересування гостей, дехто був у медичних халатах унаслідок нестачі фартухів. Для чиновників, які зустрічали гостей, одяг (фраки, сюртуки, капелюхи й циліндри) позичили в театрі. Цю бутафорію важко було не зауважити, однак Е. Ерріо не звернув увагу й на важливіші сигнали. Зокрема, на організування його зустрічі зі співробітниками Всеукраїнської академії наук. А. Генке зазначав, що з українського боку в зустрічі науковців узяли участь лише ті, хто обіймали керівні посади, а працівників, які володіли іноземними мовами, було запопадливо відсторонено. Не звернув уваги високий гість під час відвідання історичних пам'яток на виснажену жінку з маленькою дівчинкою, що варила в казанку їжу біля собору Св. Ірини, і на зграйку голодних безпритульних дітей, котрі попросили в нього милостиню. Е. Ерріо залишив Україну з упевненістю (чи бажанням вірити в побачене) у «міфічності» розповідей про голод. Своєрідним бонусом для радянського керівництва стала можливість прозвітуватися в пресі про політичне зближення із Францією.

21 вересня 1933 року в Києві побував ще один відомий француз – Міністр цивільної авіації П'єр Кот. Його перебування в українських містах – Києві та Харкові – було заплановано в межах показового перельоту французької ескадрильї маршрутом Париж – Київ – Харків – Москва [16]. Міністра супроводжували посадовці міністерства та радник Посольства Франції в Москві Паєр. Урочиста зустріч ескадрильї з боку радянських посадовців, зокрема агента НКЗС Шеніпова, на аеродромі, офіційний обід у готелі «Континенталь» та відвідання опери «Ріголетто» в Театрі опери й балету [17] свідчили про найвищий рівень візиту. Проте промови П. Кота, як і виступи Е. Ерріо, зауважував А. Генке, не викликали в населення симпатій до Франції. Їхні «патетичні промови про більшовицькі досягнення в Україні» були кепкуванням із бід українського селянства [10, с. 194].

Натомість А. Генке не мав ілюзій щодо причини й цілей штучно організованого голоду й стану сільського господарства в УСРР. Окрім офіційних джерел (результати об'їздів консульського округу, преса), німецький консул мав довірених осіб-інформаторів. Отож він зібрав переконливі свідчення про згубні для України наслідки політики колективізації. Причиною голоду в Київській і Вінницькій областях А. Генке називав у річному політичному звіті за 1933 р. господарювання більшовиків та вказував приблизну кількість загиблих од голоду в Київській, Чернігівській та Вінницькій областях із 12-мільйонним населенням як 2,5 млн [10, с. 194]. Матеріальну підтрим-

ку громадянам Радянського Союзу німецького походження систематично організовувала добродійна організація «Брати в скруті» («Brüder in Not»). Консульство співпрацювало з організацією та складало списки нужденних. Однак у середині 1933 року радянська влада розпочала цілеспрямовану протидію її роботі. Селян змушували відмовлятися від «гітлерівських подачок» [10, с. 192]. До консульства почали надходити звернення про допомогу, скарги щодо притягнення німецьких колоністів до гужової повинності, примусову підписку на державні позики, повідомлення про репресивні заходи, спрямовані проти священників, учителів, паламарів; відбирання землі чи будинків у зв'язку з несплатою податків. Лише з 29 червня до 12 грудня 1933 року консульство зареєструвало 17 500 німецьких сімей, які потребували допомоги через голод [18, с. 302–303]. Результатом загрозливого становища стало збільшення чисельності етнічних німців, які бажали покинути Українську РСР. Велика частина колоністів силкувалася виїхати в Сибір [18, с. 69]. Перешкоди виникали в змішаних родин. Вони наражалися на труднощі під час оформлення відмов од радянського громадянства й оформлення виїзду громадянок СРСР – дружин німців. У такі ситуації також доводилося втручатися консулу. А. Генке наполягав на посиленні державної допомоги німецьким підданам.

Прикметною ознакою в німецько-радянських відносинах 1933 р. стало посилення інформаційного протистояння – передусім шляхом збільшення кількості антинімецьких інцидентів: поширювали агітаційні плакати, карикатури на А. Гітлера та німецький прапор, аналогічні публікації містила радянська преса [19]. У вересні 1933 року великий плакат такого змісту було розміщено навпроти посольства на будівлі державної установи [10, с. 191]. Консул систематично скеровував скарги й протести до відповідних органів. Реакція на протести була різною, але взагалі радянські органи не перешкоджали діяльності консульства.

Представництво Німеччини в Києві впродовж 1924–1933 рр. зі статусом одного з німецьких консульств в СРСР виконувало переважно політичні функції та поставляло інформацію Уряду Веймарської республіки через Генеральне консульство в Харкові та Посольство в Москві про економічне та суспільно-політичне становище в УСРР. Очільник дипмісії контактував з урядовими органами лише через Уповноваженого НКЗС у Київському районі та під пильним наглядом спецслужб.

24 червня 1934 року Києву було повернуто статус української столиці. За офіційною версією, переміщення столиці було зумовлене потребою «наблизити уряд України і центральний партійний та радянський апарат до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі, а також для дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва та більшовицької

українізації на базі індустріалізації та колективізації», його розглядали як «новий доказ незламної моці Радянського Союзу і невід'ємної його частини – радянської України» [20]³. На момент перенесення столиці в Києві продовжували працювати німецьке та польське консульства, за погодженням із союзним керівництвом згодом виникло й чехословацьке на чолі з Рудольфом Брабецем.

До 12 листопада 1935 року німецьке консульство очолював А. Генке. Він вважав перенесення столиці УСРР до Києва політично обґрунтованим із боку московської влади та повідомив у посольство про урочистості, які супроводжували повернення органів влади й комуністичної партії з Харкова: прикрашене місто, салют, військовий парад, куди німецьке та польське консульства не отримали запрошення [12, с. 53].

На початку 1936 р. до Києва приїхав Георг-Вільгельм Гросскопф (Georg Wilhelm Grosskopf, 1884–1942). Пруський підданий, уродженець латвійського міста Венден (нині – Цесіс), він ще під час навчання на політико-економічному й комерційному відділеннях Ризького політехнічного інституту 1906 р. розпочав працювати канцеляристом у німецькому консульстві в Ризі. Відтоді набував професійного досвіду на посадах секретаря німецького консульства в Москві (1909–1913 рр.) та драгомана Посольства Німеччини в Петербурзі (1913–1914 рр.), служив під час Першої світової війни в штабі 84-го піхотного полку, виконуючи обов'язки коменданта й перекладача, очолював канцелярію Посольства Німеччини у Фінляндії [21, с. 161]. 12 травня 1922 року Г. Гросскопф отримав призначення на посаду віцеконсула в Петроград, а менше ніж за рік очолив новостворене консульство в Новосибірську, де йому довелося затриматися на 13 років (1923–1935). «Блискуче ведення справ Гросскопфом» не залишилося поза увагою керівництва. За підтримки й опіки Посла Німецького Райху в СРСР Герберта фон Дірксена він отримав 19 серпня 1933 року звання консула першого класу від Райхпрезидента Пауля фон Гінденбурга, а 12 січня та 2 вересня 1935 року – Почесного хреста фронтовика й Лицарського хреста Королівського Шведського ордена Північної зірки від Райхсканцлера Адольфа Гітлера. Г. Гросскопфа було особисто представлено А. Гітлеру під час з'їзду НСРПН у вересні 1935 року, в якому він брав участь одразу після входження до лав нацистської партії. Уже 7 листопада 1935 року Імперське МЗС Третього Райху вирішило перевести Г. Гросскопфа в Київ, на посаду Генерального консула. Таке рішення погодив представник фюрера в НСРПН М. Борман. Для Г. Гросскопфа таке призначення мало особисту важливість – чудове українське підсоння мало сприяти стабілізації здоров'я, порушеного в суворих кліматичних умовах Новосибірська.

³ Статус столиці за Києвом закріпила Конституція УСРР 1937 р. (ст. 126).

Для того щоб зібратися й виїхати з попереднього місця служби, Г. Гросскопфу знадобилося понад місяць часу. Лише 21 січня 1936 року, за його спогадами, було складено останні ящики, якими завантажили цілий товарний вагон вагою 20 тонн [22, арк. 1–7]. Передавши справи секретареві консульства Карлу Кьонітцеру, він вирушив із родиною до Києва.

7 лютого 1936 року, ще не вручивши уповноважувальні документи, Генеральний консул Третього Райху взяв участь разом зі своїми секретарями Гагенмаером і Германом Брауном, польським консулом Яном Каршо-Седлецьким та віцеконсулом Курницьким, секретарем італійського консульства Баловичем та московським кореспондентом газети «The Daily Telegraph and Morning Post» Альфредом Чолертоном у відкритті III сесії ЦВК УСРР [22]. Заступник Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР М. Юшкевич занотував у своєму щоденнику: «Німці сиділи з дерев'яним виглядом, ніяк не виявляючи свого ставлення до того, що відбувалося, лише Браун “глупо” посміхався в кількох місцях, коли говорилося про німецький фашизм, так що збоку можна було подумати, що приносить йому задоволення» [22]. Секретар Генконсульства Німеччини в Києві Герман Браун (1897–1951) був особою неоднозначною. Уродженець Одеси й німець за національністю, він працював як в одеському консульстві, так і в Генеральному консульстві в Харкові до перенесення столиці в Київ. Але головна його функція полягала в іншому: підполковник Браун був співробітником німецької військової розвідки. Його поведінка під час публічного заходу відволікала як професійна мімікрія від справжніх думок та емоцій. У робочих засіданнях представники німецького консульства участі не брали. Лише 12 лютого разом з іншими представниками дипкорпусу Г. Гросскопф із дружиною Лідією-Доротеєю Бергбом узяв участь у відкритті Першої Української виставки народного мистецтва, залишивши в книзі відгуків запис «Чудесная игра красок в соединении с интересными и остроумными мотивами. Веселое и жизнерадостное искусство» [22]. Увечері ж усі запрошені слухали оперу «Запорожець за Дунаєм», яку влаштували для учасників сесії. Родина Гросскопфів належала до справжніх шанувальників оперного мистецтва.

Наказ Райхсканцлера А. Гітлера про призначення Г. Гросскопфа з'явився лише 24 серпня 1936 року [21]. Уже як офіційний представник він тісно контактував із консульським корпусом, зокрема з Генконсульством Польщі. 17 вересня 1936 року консульство в Києві із запізненням було реорганізоване в Генеральне консульство з округом, що охоплював усю територію УСРР, і підпорядкованими йому консульством у Харкові та Одеським консульським відділом [12, с. 53].

Генеральний консул Третього Райху став в Україні свідком початку Великого терору. Він фіксував у своїх звітах наростання процесу партійних «чисток», таємних страт і самогубств, а із січня 1937 року повідомляв про

щоденні репресії проти партійних діячів, керівників різного рівня фабрик і заводів, викладачів навчальних закладів, чиновників сільських рад, колгоспів у своєму консульському окрузі.

Навесні 1937 року Уряд СРСР ініціював приведення до однакової чисельності радянських консульств за кордоном та іноземних консульств на території СРСР. Відтак Третій Райх мав скоротити 5 своїх консульств, зокрема на території УРСР – консульство в Одесі. Німецька сторона оцінила таку ініціативу як посилення закритості Радянського Союзу від світу на противагу декларованому досягненню паритету в розташуванні диппредставництв. Очевидним було також бажання СРСР обмежити виїзд радянських громадян за кордон. Функції ліквідованих консульств в обмеженому складі мав перебрати консульський відділ Посольства Третього Райху в Москві. Зокрема, ішлося про візування паспортів членів офіційних радянських представництв. Решту громадян позбавили права на виїзд. Радянська сторона була непорушною у своїх намірах. 3 листопада 1937 року заступник Наркома закордонних справ Б.С. Стомоняков повідомив Послові Німецького Райху в СРСР Вернеру фон дер Шуленбургові, що «досягнення паритету» треба завершити впродовж двох місяців, і запропонував назвати два консульства, які продовжать роботу. Як наслідок, було обрано консульства в Києві та Новосибірську.

Радянські спецслужби тоді вже неприховано стежили за очільником дипустанови та співробітниками консульства: агенти НКВС чергували по кілька осіб біля приміщення Генерального консульства Третього Райху та в під'їздах будинків, де жили його співробітники, супроводжували їх під час походів за покупками чи на прогулянці, чекали біля магазинів або навіть сідали у викликане ними таксі, припускалися відвертих грубощів. Кожен співробітник добре знав прикріпленого до нього «шпики». Було активізовано переслідування та допити відвідувачів зазначеного диппредставництва. Частина його технічного персоналу та осіб, які обслуговували квартиру Генерального консула Німеччини, було арештовано. Інша частина персоналу змушена була звільнитися. Г. Гросскопф неодноразово повідомляв у Москву та Берлін про «екстраординарність» установленого міліцейського нагляду за консульством і німецькими громадянами, які залишалися в Києві. Виникали небезпідставні побоювання щодо прямого нападу на приміщення генконсульства, оскільки власної охорони у них майже не залишилося. Г. Гросскопф констатував, що в його розумінні вже не було сумнівів щодо мети тих актів насильства й постійного переслідування – закриття Генерального консульства в Києві. Він спрямовував відповідні ноти протесту до НКЗС УРСР. Систематичне цькування співробітників німецького генконсульства в Києві (як і в Новосибірську) стало офіційною причиною закриття останніх консульських установ Третього

Райху в СРСР. Таке рішення було прийнято 28 лютого 1938 року. Про закриття диппредставництва та свій виїзд із Києва Г. Гросскопф повідомив у Берлін 15 травня 1938 року. Напередодні він відповідно до інструкції спалив документацію дипустанови: підшивки газет і журналів, матеріали про торговельні відносини із СРСР, про сільське господарство, промисловість, листування, паспортні справи, матеріали про евакуювання військовополонених у 1922–1928 рр., про «гітлерівську допомогу» та ін. Було розпродано майно генконсульства. Відтак Г. Гросскопф вирушив із Києва. Підписання 30 вересня 1938 року Мюнхенської угоди вже не впливало на розвиток інституційної історії дипломатичних відносин між Третім Райхом і СРСР, а світ невдовзі вибухнув війною.

Загалом німецьке представництво в Києві працювало в радянській Україні як союзній республіці з 1924 до 1938 р. Його створення зумовлювала берлінська угода, що поширювала Рапалльський договір на інші республіки, до завершення відносної самостійності яких у зовнішньополітичній діяльності залишалося трохи більше місяця. Отже, попри визнання в угоді УСРР / УРСР як держави, консульські відносини встановлювали з СРСР і консули отримували союзу екзекватуру. Статус консульської установи змінювали залежно від статусу Києва: консульство з поверненням Києву значення політико-адміністративного центру було реорганізовано в Генеральне консульство Третього Райху. Установа перебувала під подвійним наглядом зовнішньополітичного відомства та спецслужб ЧК-ДПУ-НКВС, що зумовлювало їхнє балансування між офіційною співпрацею та завуальованим ідеологічним протистоянням. Важливою функцією консульської установи була допомога німецьким підданам і захист їхніх інтересів. Особливого значення вона набула в роки Голодомору та Великого терору. У своїх щорічних звітах консули доповідали про катастрофічне становище в Україні протягом 1932–1933 рр. і вказували на більшовицьке керівництво як його винуватців. Однак ці документи залишалися засекреченими й набули розголосу багато років пізніше.

1. Українська РСР на міжнародній арені: збірник документів (1917–1923) / відп. ред. акад. АН УРСР В.М. Корецький; упоряд.: канд-ти юрид. наук К.С. Забігайло, М.К. Михайловський, канд. іст. наук І.С. Хміль; Академія наук Української РСР (Київ), Сектор держави і права. Київ: Наукова думка, 1966. 670 с.
2. Держархів Київської обл. Ф. 4205. Оп. 1.
3. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1.
4. ГДА СБУ. Ф.13. Спр. 1193.
5. Весь Киев. Справочная книга на 1926 год. Киев: Изд-во Киевского окркомка КП(б)У, 1926. С. 73.
6. Комарова Л.А. История Генерального Консульства Германии в Киеве. Дело «Особняка» (1928–1938 гг.) // Вестник информ.-образоват. центра BIZ в Украине. 2018. № 34. С. 23–24.
7. Особистий сайт проф. Сергія Білокія [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Culture.html>
8. ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 38786 ФП / кор. 427. Арк. 79 зв. – 80.
9. ГДА СБ України. Ф. 6. Спр. 36584-ФП.

10. Голодомор в Україні 1932–1933 років. За документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / упоряд., вступ. стаття, пер. із нім. А.І. Кудряченка; передмова Ю.Г. Рубана. Київ: НІСД, 2008. С. 31–32.
11. *Hencke A.* Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936; Vorbemerkung G. Stadtmüller; Ukrainische Freie Universität. München, 1979. S. 6.
12. *Dornfeld M.* Deutschland – Ukraine. Hundert Jahre diplomatische Beziehungen / M. Dornfeld, E. Seewald. Berlin, Dezember 2017. Arbeitspapier № 50. S. 62.
13. *Височенко А.* «Занадто пересічна постать» // Височенко А. СССР без маски. Буенос-Айрес: Укр. вид-во «Перемога», 1951. С. 125–130.
14. *Палуга Я.* Візит Едуарда Ерріо в Україну під час Голодомору [Електронний ресурс] / Студії Голодомору. Міждисциплінарний часопис. Режим доступу: <https://www.holodomorstudies.com/research1.html>
15. *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / ред. Віктор Гребенюк, пер. з англ. Наталії Волошинович, Зорини Корабліної, Вікторії Новак; літ. опрацювання Андрія Криштальського. Луцьк: ВМА «Терен», 2007. С. 359.
16. Французький міністр П'єр Кот прилітає до СРСР // Вісті ВУЦВК. 1933, 11 вересня. № 206 (3897). С. 4.
17. Міністр авіації П'єр Кот у Києві // Вісті ВУЦВК. 1933, 22 вересня. № 215 (3906). С. 4.
18. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В.М. Даниленко (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 69.
19. Цілковита міжнародна ізоляція Німеччини // Вісті ВУЦВК. 1933, 10 травня. № 102 (3793). С. 4.
20. Вісті ВУЦВК. 1934. 23 червня. № 143 (4130). С. 1.
21. *Белковец Л.* История германского консульства в Новосибирске / Л. Белковец, С. Белковец // Сибирские огни. 2013. № 6. С. 161.
22. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 46.

Iryna MATIASH,
Doctor of History, Full Professor,
Leading Researcher, Department
of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,
Head of the Board, Scientific Society
of the History of Diplomacy and International Relations

GERMAN CONSULATE IN KYIV (1924–1938): BETWEEN DIPLOMACY AND POLITICS

Abstract. The article covers the activities of the German mission in Kyiv as a cultural, political, and administrative centre of the Ukrainian SSR in 1924–38 in the status of a consulate and consulate-general. The data about the following heads of the consular institution is provided: Siegfried Hey, Werner Stephanie, Rudolf Sommer, Andor Hencke, and Georg-Wilhelm Grosskopf. The legal basis for the establishment of consular relations between the Ukrainian SSR and Germany was the Treaty on Application of the Treaty of Rapallo signed on 16 April 1922 between the RSFSR and Germany to the Allied Republics of the RSFSR. The consular district of the first German mission covered Kyiv, Chernihiv, Podillia, and Volyn governorates. The mission of the consulate was to inform the government about the internal situation in the Ukrainian SSR, promote trade relations and cultural cooperation, and protect the interests of German citizens. The head of the consulate immediately came under close surveillance of the ODPU (United State Political Department) of the Ukrainian SSR on suspicion of conducting intelligence activities as well as collecting information about the economy, industry, and agriculture in the territory of his consular district. Subsequently, the ODPU increasingly introduced its own agents to the staff of foreign missions as service personnel, and NKVD agents in civilian clothing set up surveillance on the consulate's premises. They accompanied the consul, the consulate staff, and even some visitors on their way out of the premises. Thus, the secret service collected compromising materials that gave grounds for accusing German diplomats of anti-Soviet activities and espionage. The consul's correspondence was also under control. When A. Hitler came to power in Germany, the information confrontation between the USSR and the Third Reich began, but official diplomatic and consular relations continued. In his reports, the consul in Kyiv recorded the horrors of the Holodomor, the growing process of party 'purges', secret executions and suicides, coupled, from January 1937, with daily reprisals against intellectuals and workers in his consular district. The consulate-general in Kyiv ceased its operation in 1938, the official reason being the streamlining of the number of consular offices of the Third Reich and the USSR.

Keywords: German Consulate, Werner Stephanie, Rudolph Sommer, Andor Hencke.